

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ БІЖЕНЦІВ

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF REFUGEE STATUS

Тараненко М.М., к.ю.н.,
старший викладач кафедри інформаційного, господарського
та адміністративного права факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Заєць А.М., студентка I курсу юридичного відділення
факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджено актуальну проблему міжнародно-правового регулювання статусу біженців. Автори акцентують увагу на зростанні значення теми, що досліджується в умовах глобальних збройних конфліктів та політичних криз, зокрема в контексті повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 році. Внаслідок цього мільйони українців набули статусу біженців, що додатково ускладнило глобальну систему міжнародного захисту.

В статті проаналізовано міжнародно-правові механізми регулювання статусу біженців, виявлено наявні проблеми в зазначеній сфері та запропоновано шляхи їх удосконалення. Об'єктом дослідження виступають міжнародно-правові відносини у сфері захисту біженців, предметом – міжнародні нормативні документи, договори, принципи і механізми, включно з діяльністю міжнародних організацій та досвідом окремих держав.

Автори порівнюють визначення терміну «біженець», що передбачається в національному законодавстві України, Конвенції ООН «Про статус біженців» 1951 року та Протоколі 1967 року, наголошуючи на розбіжностях, що полягають у часових обмеженнях та географічному охопленні. Також детально розглянуто відмінності між дефініціями «біженець», «вимушений переселенець» і «мігрант», які суттєво відрізняються за причинами переміщення та обсягом наданого правового захисту.

У центрі дослідження перебувають основні міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють дане питання, а саме: Конвенція ООН 1951 року, Протокол 1967 року, Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція з прав людини та діяльність Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Зокрема, Конвенція 1951 року визначає не лише сам термін, а й комплекс прав біженців, включаючи доступ до праці, освіти та соціального захисту, підкріплений принципом недопущення примусового повернення (non-refoulement).

Окрему увагу приділено ролі УВКБ ООН, що здійснює моніторинг, надає гуманітарну допомогу та сприяє реалізації прав біженців в практичній площині. Європейський суд з прав людини також відіграє значну роль у створенні прецедентної практики захисту біженців.

Стаття не лише узагальнює міжнародно-правові підходи, але й містить пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства України у сфері захисту біженців, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах.

Ключові слова: біженці, внутрішньо-переміщені особи, міжнародне право, захист, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

The article examines the current problem of international legal regulation of the status of refugees. The authors focus on the growing importance of the topic under study in the context of global armed conflicts and political crises, in particular in the context of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation in 2022. As a result, millions of Ukrainians have acquired refugee status, which has further complicated the global system of international protection.

The article analyzes international legal mechanisms for regulating the status of refugees, identifies existing problems in this area and suggests ways to improve them. The object of the study is international legal relations in the field of refugee protection, the subject is international regulatory documents, treaties, principles and mechanisms, including the activities of international organizations and the experience of individual states.

The authors compare the definition of the term "refugee" provided for in the national legislation of Ukraine, the 1951 UN Convention Relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol, emphasizing the differences in time limits and geographical coverage. The differences between the definitions of "refugee", "forced displacement" and "migrant", which differ significantly in the reasons for displacement and the scope of legal protection provided, are also examined in detail.

The study focuses on the main international legal acts regulating this issue, namely: the 1951 UN Convention, the 1967 Protocol, the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights and the activities of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). In particular, the 1951 Convention defines not only the term itself, but also a set of refugee rights, including access to work, education and social protection, supported by the principle of non-refoulement.

Particular attention is paid to the role of UNHCR, which monitors, provides humanitarian assistance and promotes the implementation of refugee rights in practice. The European Court of Human Rights, as the authors emphasize, also plays a significant role in creating precedents for refugee protection.

The article not only summarizes international legal approaches, but also contains proposals for improving the national legislation of Ukraine in the field of refugee protection, which is extremely important in modern conditions.

Key words: refugees, internally displaced persons, international law, protection, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees.

Вступ. В умовах сьогодення проблема міжнародно-правового регулювання статусу біженців набуває все більшої актуальності, ставши одним з найгостріших викликів для міжнародного права, політики та гуманітарної сфери інших держав. Лише за останні десятиліття численні збройні конфлікти, політичні переслідування та «етнічні чистки» призвели до масового переміщення мільйонів людей, які покидали свій дім з метою пошуку захисту. Актуальність теми міжнародно-правового регулювання статусу біженців значно зросла після початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну

у 2022 році, внаслідок чого значна частина громадян України отримала статус біженців за її межами. Разом з цим Україна теж приймає в якості біженців іноземних громадян, котрі потребують захисту, що, в свою чергу, вимагає вдосконалення відповідної національної законодавчої бази з зазначеного питання.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю чіткого правового врегулювання статусу біженців на міжнародному рівні, забезпечення та дотримання їхніх прав, а також ефективністю функціонування механізмів захисту на національному рівні. В умовах XXI століття міжна-

родне право повинне не лише регламентувати правила для надання притулку, але й мати вміння адаптуватися до значної кількості міграційних потоків, що виникають в умовах перманентних збройних конфліктів в світі та істотних змін у сфері колективної безпеки.

Постановка завдання. Мета даного дослідження полягає в: аналізі міжнародно-правових механізмів регулювання статусу біженців, виявлення актуальних проблем у цій сфері, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення правових підходів до захисту осіб, що вимушено залишили державу свого громадянства внаслідок переслідування чи збройних конфліктів.

Об'єктом дослідження є міжнародно-правові відносини, що виникають у процесі регулювання статусу біженців. Предметом дослідження виступають норми міжнародного права, міжнародні договори, принципи та механізми, що забезпечують правовий захист біженців, зокрема в контексті діяльності міжнародних організацій та практики окремих держав, включно з Україною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема визначення статусу біженців досить широко висвітлюється у наукових працях як вітчизняних, так і іноземних вчених. Зокрема, питання міжнародно-правового визначення статусу біженців розглядаються у наукових дослідженнях таких авторів, як: В. Никифорак, С. Гарбар, В. Чуєнко, М. Мандзюк, Н. Колесніченко, О. Безпалова, О. Городецький, А. Мішеніна, Ю. Деркаченко та ін. Проте, не зважаючи на значну кількість наукових праць, що присвячені темі, що досліджується, залишається актуальною потреба у подальшому ґрунтовному аналізі та виявленні проблем чинних міжнародних норм та їхнього практичного застосування.

Результати дослідження. Не зважаючи на глобальне усвідомлення проблеми визначення статусу біженців на міжнародному рівні, в нормативній базі мають місце певні розбіжності в трактуванні поняття «біженець», зокрема, в Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [3], Конвенції ООН «Про статус біженців» [1], Протоколі щодо статусу біженців [2].

Так, згідно п. 1 ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» біженець – це особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [3].

Відповідно до п. 2 ст. 1 Конвенції ООН «Про статус біженців» біженцем є людина, яка внаслідок подій, які відбулися до 1 січня 1951 р., і через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок таких побоювань [1].

Протокол «Щодо статусу біженців» стверджує, термін «біженець» означає будь-яку особу, яка підпадає під визначення ст. 1 Конвенції ООН «Про статус біженців» з вилученням слів «в результаті подій, які сталися до 1 січня 1951 року» [2].

Таким чином, основна відмінність у трактуванні поняття «біженець» полягає в часових обмеженнях та сфері дії визначення. Конвенція ООН «Про статус біженців» [1] пов'язує статус біженця з подіями, що відбулися до 1 січня 1951 року, які трактуються як такі, які відбулися в Європі до 1 січня 1951 р. або подій, які відбулися в Європі або в інших місцях до 1 січня 1951 р. тоді як Протокол щодо статусу біженців [2] усуває це обмеження, розширюючи поняття на всі випадки переслідувань незалежно від часу. Водночас Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [3] адаптує це визначення до національного контексту, зберігаючи ключові ознаки про переслідування, відсутність захисту з боку держави тощо, але застосовує його до осіб, які шукають притулку саме на території України. Таким чином, спільною основою лишаються критерії переслідувань, проте відрізняється підхід до часових рамок і територіальної юрисдикції.

Однак біженець – це лише одна з кількох категорій осіб, котрі змушені залишати місце свого постійного проживання через небезпеку або складні життєві обставини. Поряд із ними у міжнародному праві розрізняють також категорії вимушених переселенців та мігрантів. Незважаючи на певну схожість ситуацій, у яких опиняються зазначені особи, їх правовий статус, причини переміщення та механізми захисту мають істотні відмінності. Через це постає необхідність вміння чітко розмежовувати ці поняття, адже це є основою для забезпечення належного рівня правової підтримки та допомоги.

Термін «вимушений переселенець» вдало описує категорію осіб, які змінили місце проживання з не залежних від них причин, примусового характеру і здійснення дії проти бажання особи під тиском обставин. Оскільки саме поняття «вимушений» за своїм змістом пояснює наявність проблем як логічний наслідок певної події [4, ст. 239].

Натомість мігрантами є особи, котрі здійснюють міграцію, тобто перетинають державні або адміністративно-територіальні кордони з метою зміни місця проживання назавжди, або на певний час [6, ст. 130]. Важливо, що така зміна відбувається з власної волі та за внутрішнім бажанням людини.

Попри зовнішню подібність, статус біженця, вимушеного переселенця та мігранта має принципові відмінності. Мова йде, насамперед, про причини переміщення та рівень загроз. Якщо біженець, як правило, залишає місце постійного проживання в результаті переслідувань і потребує міжнародного захисту, то вимушений переселенець змінює місце проживання, зазвичай, у межах своєї держави. В свою чергу, мігрант змінює місце проживання добровільно, керуючись особистими чи економічними мотивами, що суттєво впливає на обсяг прав і характер підтримки, яку може отримати така особа.

Основну роль в захисті прав біженців відіграють міжнародні нормативні документи, які встановлюють стандарти поведінки з особами, що змушені залишити свою країну внаслідок переслідувань або збройних конфліктів. Найважливішими серед них є Конвенція ООН про статус біженців 1951 року [1], Протокол щодо статусу біженців 1967 року [2], Загальна декларація прав людини [6], Європейська конвенція з прав людини [7], а також діяльність УВКБ ООН – органу, що забезпечує координацію міжнародних зусиль у сфері міжнародно-правового регулювання статусу біженця.

Конвенція ООН «Про статус біженців» 1951 року [1] є основним міжнародним інструментом права біженців, який базується на статусі та правах. Ратифікована 146 державами-учасницями, вона дає визначення терміну «біженець» і окреслює права переміщених осіб, а також юридичні зобов'язання держав щодо їх захисту. Конвенція чітко визначає, хто такий біженець, який правовий захист, допомогу та соціальні права вони повинні отримати від

країн, які підписали документ. Вона містить вичерпні положення щодо обов'язків і прав біженців у таких сферах, як оплачувана робота, трудове законодавство, соціальне забезпечення, державна допомога та освіта. Наріжним каменем Конвенції 1951 року є принцип недопущення примусового повернення, який закріплений в ст. 33. Згідно з зазначеним принципом, договірні Держави не будуть жодним чином висилати або повертати біженців до держави, де їхньому життю чи свободі загрожуватиме небезпека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичні переконання. Однак це положення не може застосовуватися до біженців, які розглядаються з поважних причин як такі, що є суспільно небезпечними і становлять загрозу безпеці країни, в якій вони знаходяться, або засуджені за вчинення особливо тяжкого злочину [8].

Протокол 1967 року [2] є міжнародним договором, який слід розглядати в якості невід'ємної частини Конвенції 1951 року «Про статус біженців». Зазначена Конвенція була розроблена після Другої світової війни і застосовувалася лише до осіб, котрі були переміщені внаслідок подій, що відбулися в Європі до 1 січня 1951 року. Після 1951 року виникли нові ситуації з біженцями, і ці нові біженці не підпадали під дію Конвенції про біженців 1951 року, що, в свою чергу, й призвело до розробки Протоколу 1967 року. Він мав на меті, передусім, забезпечити рівний статус для всіх біженців, незалежно від їхнього географічного розташування та дати 1 січня 1951 року. По суті, Протокол 1967 року зняв географічні та часові обмеження Конвенції про статус біженців, щоб Конвенція застосовувалася універсально. Цей договір гарантує, що захист у Конвенції про біженців, який спочатку обмежувався Європою після Другої світової війни, поширюється на всіх біженців [9].

Загальна декларація прав людини 1948 року [6] хоч і не є спеціалізованим документом щодо регулювання статусу біженців, проте має безпосередній вплив на формування правового середовища їх захисту. Вона вважається основою міжнародного права прав людини та символізує загальне визнання того, що основні права та фундаментальні свободи є невід'ємними для всіх людей, невідчужуваними та однаково застосовними до кожного, і що кожен народжується вільним і рівним у своїй гідності та правах. Незалежно від нашої національності, місця проживання, статі, національного чи етнічного походження, кольору шкіри, релігії, мови чи будь-якого іншого статусу. Зокрема,

ст. 14 проголошує право кожної особи шукати притулку від переслідувань в інших країнах. Ця норма стала основою для багатьох подальших конвенцій та національних законів у сфері надання притулку [9].

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [7] – це багатосторонній міжнародний договір, завдяки якій держави-члени Ради Європи намагаються забезпечити кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, окремі права людини та основні свободи [10]. Хоча вона прямо не визначає статусу біженця, однак гарантує їм низку прав, які стосуються цієї категорії осіб, включно із заборобою катування – ст. 3, правом на справедливий суд – ст. 6, правом на повагу до приватного і сімейного життя – ст. 8. Європейський суд з прав людини неодноразово визнавав порушення прав біженців та шукачів притулку, створюючи прецедентну практику.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) [12] є спеціалізованою установою, яка здійснює моніторинг дотримання прав біженців та надає безпосередню допомогу особам, що шукають захист. Організація бере участь у розробці політик, здійснює правовий супровід, забезпечує гуманітарну допомогу, сприяє добровільному поверненню, інтеграції чи переселенню біженців. УВКБ відіграє критично важливу роль у забезпеченні реалізації норм міжнародного права на практиці [11].

Висновок. Як бачимо, міжнародно-правове регулювання статусу біженців спирається на низку фундаментальних документів, серед яких провідну роль відіграють Конвенція ООН 1951 року «Про статус біженців», Протокол 1967 року, Загальна декларація прав людини та Європейська конвенція з прав людини і основоположних свобод. Вони формують універсальні підходи до захисту осіб, які були змушені залишити свою країну через переслідування чи збройні конфлікти. У цьому контексті важливо також чітко розмежовувати поняття «біженець», «вимушений переселенець» і «мігрант», адже кожне з них має свої юридичні ознаки, обсяг прав і механізми захисту. Якщо біженець потребує міжнародного притулку через безпосередню загрозу життю або свободі, то вимушений переселенець, як правило, переміщується в межах своєї країни, тоді як мігрант змінює місце проживання добровільно, переважно з економічних чи особистих причин. Розуміння цих термінологічних відмінностей є ключовим для належного застосування міжнародного права та забезпечення ефективної допомоги постраждалим особам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція ООН Про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 19.04.2025).
2. Протокол щодо статусу біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363#o10 (дата звернення: 19.04.2025).
3. Закон України "Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення: 19.04.2025).
4. Хотенюк І. Внутрішньо переміщені родини, які мають дітей з особливими освітніми потребами, як об'єкт соціально-психологічного аналізу. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2024. № 24. С. 237–248. URL: <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i24.251> (дата звернення: 19.04.2025).
5. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика : Енциклопедія. Київ : Довіра, 1998. 912 с.
6. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 20.04.2025).
7. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.04.2025).
8. 20 червня – Всесвітній день біженців. Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/20-cervnia-vsesvitni-den-bizenciv> (дата звернення: 19.04.2025).
9. Міжнародне законодавство, що регулює примусове переміщення. Physiopedia. URL: <https://langs.physio-pedia.com/uk/international-legislation-governing-forced-displacement-uk/> (дата звернення: 20.04.2025).
10. Що таке Європейська конвенція про захист прав людини і які права та свободи вона гарантує 17.10.2017. Західне міжперіональне управління Міністерства юстиції. URL: <https://pzmrujust.gov.ua/yurydychni-konsultatsii/776-shcho-take-yevropeiska-konventsii-pro-zakhyst-prav-liudyny-i-aki-prava-ta-svobody-vona-harantui-17102017> (дата звернення: 20.04.2025).
11. Співробітництво з УВКБ ООН. Державна міграційна служба України. URL: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/mizhnarodne-spirovitnicztvo/spirobitnicztvo-z-uvkb-on.html> (дата звернення: 20.04.2025).
12. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). URL: <https://www.unhcr.org/europe/> (дата звернення: 20.04.2025).